

**SPATIAL EXTENT IN DEMOGRAPHIC RESEARCH
– APPROACH AND PROBLEMS**

ALEKSANDAR KNEŽEVIĆ^{1*}, GORDANA VOJKOVIĆ¹

¹Belgrade University – Faculty of Geography, Studentski Trg 3/3, Belgrade, Republic of Serbia

Abstract: One of the starting methodological problems in demographic research is the definition of spatial extent, which mostly doesn't correspond to spatial extent already defined by different levels of administrative-territorial units that are used for distribution of usable statistical data. That's why determining the spatial extent of a demographic research is closely tied with administrative-territorial division of the territory that is being researched, wherein the fact that differentiation of demographic phenomena and processes cannot be the only basis of setting the principles of regionalization must be strictly acknowledged. This problem is particularly common in historical demographic analyses of geographically determined wholes, which are in administratively-territorial sense represented by one or more smaller territorial units, with their borders changing through the history, which directly affects comparability of the statistical data, and makes it considerably more difficult to track demographic change through longer time intervals. The result of these efforts is usually a solution based on a compromise which enables us to examine the dynamics of population change with little deviation from already defined borders of regional-geographic wholes. For that reason in this paper the problem of defining spatial extent in demographic research is examined through several different approaches in case of Eastern Serbia, as a geographically determined region, a historic area, a spatially functioning whole and as a statistical unit for demographic research, with no judgment calls in regard to any of the regionalization principles.

Key words: demographic research, spatial extent, administrative-territorial division, geographic determinism, statistical unit of observation, Eastern Serbia.

Introduction

Methodological problems with defining of the spatial coverage of demographic research are by their nature conditioned on relevant statistical data. Therefore the starting problem is most often presented as a deviation from already established constituent administrative-territorial units, with systems of gathering, processing and distribution of statistical data which are already set. Generally, while making administratively-territorial divisions, the effects of economic and social factors regarding functional organization of so defined territorial wholes are taken in account. Although administrative borders in research of spatial-demographic, historic-demographic or ethno-demographic processes and especially spatial-functional relations and changes in population can be an obstacle to a clear scientific explication, because the effects and the extent of demographic phenomena are determined arbitrarily based on borders of administrative-territorial units, such as that of district or municipality.

¹ *e-mail: knezevic@gef.bg.ac.rs , gvojkovic@gef.bg.ac.rs

Article history: Received 12.1.2016. Accepted 23.1.2016.

This paper is the result of the scientific project No. III 47006 supported by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia

It would be ideal if it were possible to conduct demographic research on any spatial whole, region or regional system of interest to extent of their defined borders. In reality this isn't always possible, because borders of some territorial whole, defined by geographical criteria, most frequently do not match the administrative borders, likewise the administrative-statistical division as historical and social variable does not follow the logic of demographic change and natural borders of some region. This problem is particularly common in historical-demographic analyses of geographic wholes, which in administrative-territorial sense can be represented by one or many smaller territorial units, that have frequently changed borders in their past. Every administrative-territorial change has directly affected comparability of statistical data (that are as a rule always shown according to the current division), which considerably hampers tracking of demographic change in long time intervals and makes regrouping and adjustments of the data quite arduous. The result of this arduous work is often a solution based on compromise that enables examination of the dynamics of population change with minimal deviation from the defined borders of geographic wholes (*Knežević, 2014, 54*).

The problem of defining spatial extent of a demographic research can be approached in several ways, depending on the objective and research methodology. Thereby it should be noted that the question of territorial extent is closely related to the questions of geospatial differentiation and delimitation of regional systems, and that different approaches in viewing regions as unique geographical wholes are refracted through this issue. Although there has been evident interest for several decades and many contributions on the subject of delimitation of territorial wholes (regional systems), there is a lack of generally accepted, unified and easily applicable principles (and criteria) in defining territorial units, regions and regional systems of any kind, which serves as a testament to the fact that this a complex issue (*Vojković, 2007, 62*). Therefore methodological problems concerning spatial extent of geographically determined wholes in a demographic research require, as stated by M. Radovanović, a systemic approach in their solution, because "...elements, factors and determinates of geographic nature are a relatively autonomous, separate, spatial-geographic complex of the real world from which stem the specific fundamental conditions of the entire sociohistorical, and therefore demographic process, as well as the specific spatial-demographic structure which are always in function of social development and its regionally differentiated specificity" (*Radovanović, 1985, 345*).

Taking into account that defining of borders of geographically determined wholes falls deeply into subject of regionalization of Serbia (for more on the principals of regionalization see: *Tošić, 2012*), which is a popular subject in scientific literature, the problem of defining spatial extent of a demographic research is examined through several different examples of territorial extent of Eastern Serbia, as a geographically determined region, a historic area, a spatially functioning whole and as a statistical unit for demographic research, with no judgment calls in regard with any of the regionalization principles.

Several approaches in defining Eastern Serbia as a geographic region

There is no complete consensus between physical, social and regional geographers on the extent of Eastern Serbia. Every geographic system with its spatial-demographic structures contains a varying number of relative constants, from which the ones with highest consistency have physical-geographic determinants, which represent the basis of separating so called "homogenous areas" (*Sentić, 1955, 2; Radovanović, 1985, 346*). In broadest sense, classical regional geography views Eastern Serbia as a two-part region, which is made up of Carpathian and Balkan Serbia. Nevertheless, according to the physical geographic homogeneity criteria, the extent of Eastern Serbia defined that way, could not be separated as an integral region, but as a typical geodiverse space, whose diversity is evident in geological as well as in geomorphological, hydrographic, climatological, and biogeographic sense. From economic-geographic perspective, observed arrangement of today's economic centers and cities, especially in Great Morava Valley and South Morava Valley, potentiates gravitational zone which is mostly directed at population outside traditional regional-geographically limited Eastern Serbia. On the other hand, reducing

the territory of Eastern Serbia to only eight municipalities of Bor and Zaječardistricts, and border area of Republic of Serbia with Romania and Bulgaria, artificially limits unique historic, anthropogeographic, culturological and demographic specificities of much broader geographic space, while in strictly geographic terms the stated area makes up “Eastern Serbia” of Central Serbia, but not of Republic of Serbia.

The oldest principal of regionalization, which had been commonly practically applied for delimitation of political-geographic units in the past, assumed the definition of borders for a given region on the basis of natural objects. That’s why the problem of delimitation in geographic literature and regional-geographic position of Eastern Serbia is mainly considered on the bases of physicalgeographic regionalization principles. In his paper “The Number and Growth of Population in Eastern Serbia from 1834 to 1953” Milovan V. Radovanović defines western and northern border of Eastern Serbia using physical geographic and hydrographic objects and cites that the expense of Eastern Serbia mostly belongs to the drainage basins of Mlava, Pek, Porečkareka and Timok as well as ...”in the north it borders Danube, beginning at confluence with Great Morava all the way to the confluence of Timok and Danube, on the tripoint of FPR Yugoslavia, Romania and Bulgaria. From that point begins its eastern border, which extends to the south with the country border with Bulgaria, all the way over the village of Topli Dol in Pirot County. From there starts its southern border, which follows Temska river all the way to its confluence with Nišava, and after that it follows Nišava to its confluence with South Morava bypassing Niš to the north. Western border follows South Morava to its confluence with Western Morava at Stalać, and further towards the north it follows Great Morava to the confluence with Danube”(Radovanović, 1958, 3). The total area of stated territory is 14,354.3km², and according to the then-existing administrative-territorial division (the one from 1952) it contained a total of 26 counties (18 counties in their entirety, while 8 counties only peripherally contributed with their territory) with 716 settlements from which 47 cities (Figure 1).

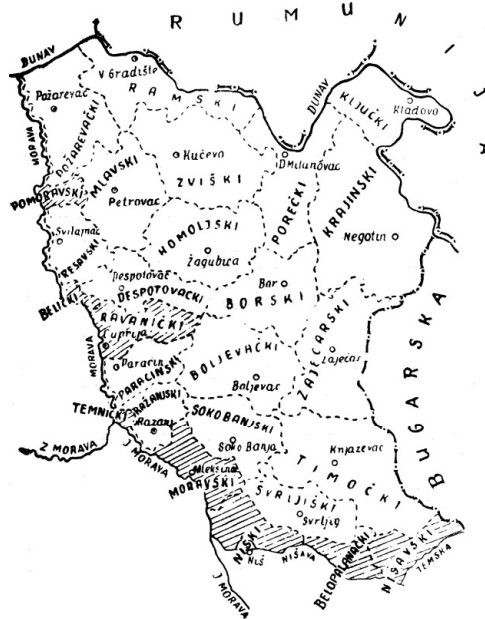

Figure 1. Eastern Serbia
Source: Radovanović M., 1958, 2.

Albeit the most common approach to the geographic-regionalization of Eastern Serbia is in its bases built on physical geographic principles, its borders aren't always strictly determined by natural objects. One of the most detailed attempts at physical geographic regionalization of Serbia, in the spirit of traditional geographic school of thought, was proposed by Milorad Vasović in his paper named "Another Attempt at Geographic Regionalization of SR Serbia", in which he separated 6 macroregions (Pannonian, Subpannonian, Stari Vlah – Raška Highlands, Eastern Serbia, Southeastern Serbia and Kosovo with Metohija) that contain a total of 34 mesoregions. In this regionalization Eastern Serbia is represented as a particular macroregion, which is comprised out of four mesoregional wholes: Krajina and Ključ, CrnaReka mesoregion; Carpathian-Balkan mountainous arch and Peripannonianhilly terrain and valleys (*Vasović*, 1965, 117). Borders of Eastern Serbia defined in this way encompass the better part of Carpathian and Balkan Serbia, but its regional-geographic structure doesn't include the areas of Stig, Braničevo, Great and South Morava Valley nor Lower Nišava Valley with Niš (Figure 2).

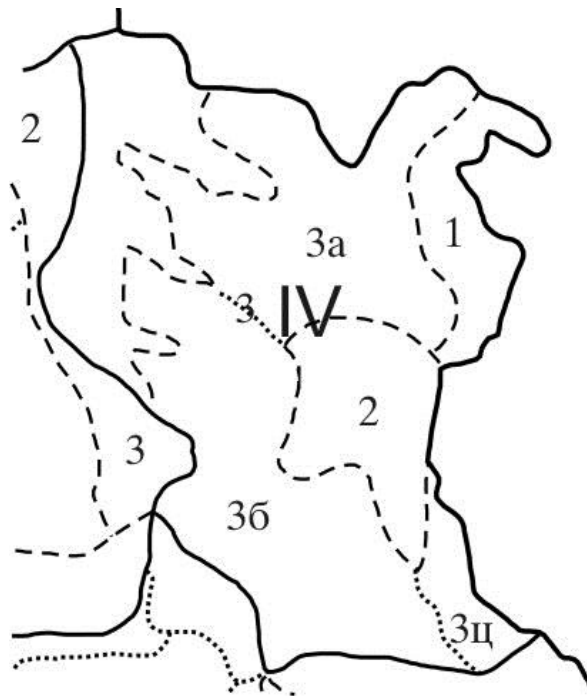

Figure 2. Eastern Serbia macroregion

Source: Vasović M., 1965, 117.

Mihajlo Kostić proposed a model of geographic regionalization according to population-compositional regions of Eastern Serbia in a paper named "The Origins and Composition of Population in Villages of Eastern Serbia", where he marked out Carpathian-Krajina, Banja-Golija and Svrljig-Zaglav-Timok regions. These three regions make up Eastern Serbia, which doesn't include Lower Nišava Valley and Niš to the south and South and Great Morava Valleys to the west. Northern border is Danube, but from Golubac, which means that Great Morava Valley, Stig and Braničevo are excluded from Eastern Serbia, while southeastern border includes Upper Nišava Valley all the way to the confluence with Jerma, BelaPalanka, Pirot and Dimitrovgrad (*Kostić M.*, 1974, 98) (Figure 3).

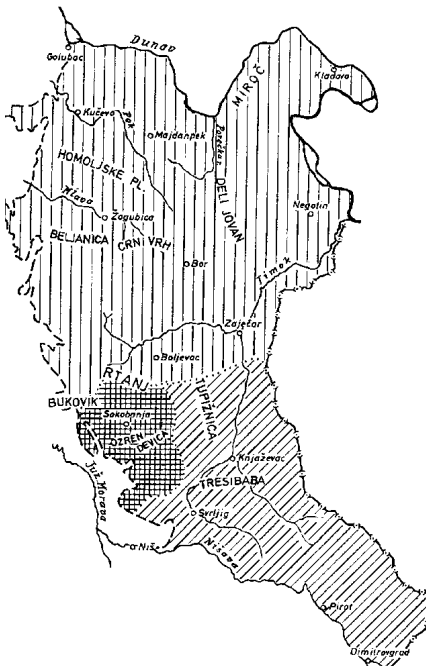

Figure 3. Geographic territorialization of population-compositional regions of Eastern Serbia

Source: Kostić M., 1974, 98.

According to regionalization proposed by Jovan Marković in his paper “Regional Arrangement and Population Dynamics of SR Serbia 1961–1981”, Eastern Serbia is defined as an area of Carpathian-Balkan Serbia between Great Morava Valley and the border with Romania and Bulgaria, which encompasses mainly drainage basins of Timok and Nišava and parts of drainage basins of Great and South Morava, whose total area is 11,709 km² (out of which Carpathian part takes up 8,454 km², and Balkan part 3,255 km²) and as part of which there are 15 municipalities with a total of 531 settlements. In the Carpathian part of Eastern Serbia there are 10 municipalities (Zaječar, Bor, Negotin, Knjaževac, Majdanpek, Boljevac, Kučevo, Kladovo, Golubaci Žagubica) with 306 settlements, and the Balkan part takes up 5 municipalities (Pirot, Bela Palanka, Dimitrovgrad, Svrljigi Sokobanja) with 225 settlements (Marković, 1985, 251-252). According to this regionalization the following areas were left out of Eastern Serbia: Stig and Braničevo (as a separate region with the municipalities of Petrovac, Malo Crniče and Veliko Gradište), Great Morava Valley (which includes the municipalities of Požarevac, Paraćin, Čuprija, Despotovac, Žabari, Čičevac and Svilajnac), as well as Niš, Aleksinac and Ražanj which belong to the region of Southern Serbia.

Similar regionalization of Eastern Serbia is featured in a university textbook “Geographic Regions of Yugoslavia”, in which the authors Jovan Đ. Marković and Mila A. Pavlović cite that Eastern Serbia extends “... south of Đerdap to the drainage basins of Vlasina and valley watersheds towards Great and South Morava. It encompasses both the drainage basins of Mlava and Pek, without their parts of Stig and Braničevo. To this mountainous region, our part of Vlaško-Pontski basin is joined. The northern, larger half, is made of *Carpathian Serbia* (Figure 4), and the southern part of Balkan Serbia (Figure 5). Within the purview of this mesoregion with, its two subregions, there are about fifteen

microregions: Homolje, Zvižd, Preč, Ključ, Đerdap, Crna Reka, Sokobanja, Stara Planina, Svrlijig, Zaplanje etc.”(Marković, Pavlović, 1995, 96).

Figure 4. Carpathian Serbia

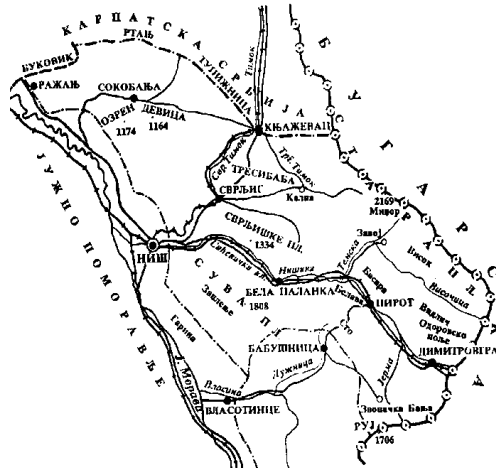

Figure 5. Balkan Serbia

Source: Marković Đ. J., Pavlović A. M., 1995, 97-98.

Recently there have been a tendency of spatial reduction of Eastern Serbia to Timočka Krajina, i.e. in geographic sense only to so called Northeastern Serbia. In paper named “Eastern Serbia – Developmental Perspectives in Context of Contemporary Geographic Changes”, the problems of natural potential, geographic and geopolitical position, regionalization, economic and demographic changes are considered in territorial frame of Bor and Zaječar districts, which encompass eight municipalities: Bor, Kladovo, Majdanpek, Negotin, Boljevac, Zaječar, Knjaževac and Sokobanja (Sentić et al., 2010).

Eastern Serbia as historic-geographic unit in ethnological research

We encounter historic-geographic approach when it comes to defining spatial extent of a research of Eastern Serbia in the anthropogeographic school of Jovan Cvijić, from which contemporary Serbian ethnology evolved together with ethnography. Therefore for the majority of historians and ethnologists the basis of historical-geographic regionalization of Serbia was Cvijić’s division of Serbia in so called “areal wholes”. In ethnological literature Eastern Serbia is mostly seen as medieval Timok – Braničevo area, which geographically encompasses only Carpathian (northeastern) Serbia, while in ethnographical sense it encompasses area whose ...”border is shown as a line which can be drawn from Čestobradica, to the west, across the mountain Rtanj to Vratarnica, to the east“ (Vlahović, 2002, 42), and the southern line of Timok – Braničevo area which was never crossed by Vlachs. *Timok – Braničevo area* or *Area of medieval Timok – Braničevo population* encompasses the drainage basins of Mlava, Pek, Porečka Reka and Timok, and they are located in their entirety in Eastern Serbia. The border of this area is marked by Danube to the north and by Rtanj to the south. To the east the border is river Timok, downhill from Vratarnica, and to the west South and Great Morava. It consists out of several areal wholes, and a characteristic they all have in common is that they all differ from areas west of Great Morava (Figure 6)

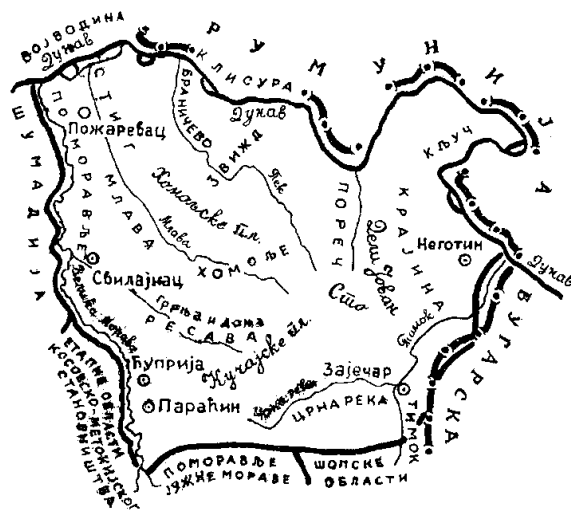

Figure 6. Areas of Timok – Braničevo

Source: Vlahović P., 2002, 41.

However, if we were to acknowledge principles of geographic regionalization, alongside anthropogeographic characteristics and cultural and historical heritage of the population, then the territory of Eastern Serbia, with Timok – Braničevo area, would encompass both northern parts of Šopi and South Morava Valley, which are connected through anthropogeographic and ethnological aspects with smaller regions that encompass certain space in which local characteristics of population have developed.

Šopi encompass a relatively wide area around tripoint between Serbia, Former Yugoslav Republic of Macedonia and Bulgaria. Of which only its northern part belongs to Eastern Serbia, south of line that Rtanj–Vratarnica-(country) border to Temska and Nišava make.

South Morava Valley is a sizable areal whole which spreads from Preševo watershed to the south, all the way to the Varvarin to the north, to the west it borders eastern border of Kosovo–Metohija areas, with Šopi making up its eastern border. This area is divided into more areal wholes, of which several belong to Eastern Serbia.

Several approaches in spatial functional regionalization of Eastern Serbia

The next attempt at extrication of Eastern Serbia as a separate whole is related to its spatial functional organization, which concurrently should have been the basis for its extrication as an administrative-territorial unit, through formation of nine so called “Intermunicipal Regional Associations” (IRA, Serbian: MRZ) in 1975, on the territory of then SR Serbia (without the autonomous provinces and Belgrade). One of the nine IRA was located in the territory of Eastern Serbia under the name of IRA Zaječar and it consisted of eight municipalities (Majdanpek, Bor, Boljevac, Sokobanja, Kladovo, Negotin, Zaječar and Knjaževac). Some view the formation of these territorial units as “...alongside having an ideological purpose and economic-geographical (regional-economic) rationale...” and especially in case of IRA Zaječar which was “... clearly and polisemically individualized whole”, from which, according to territorial organization of Serbia from 1991 applied to 29 counties and City of Belgrade, were created two “...economic-geographic and

gravitationally well-defined counties, Bor and Zaječar”..., which formed so called “real” Eastern Serbia (*Sentić et al.*, 2010, 135).

The concept of functional regions applied in Spatial Plan for the Republic of Serbia from year 1996 (SPRS, Serb. PPRS), when 34 functional areas in the Republic were defined. In essence, the criteria for their separation were the role and importance of city as a center in network of settlements and as a center of development, but their range of functional connections were de facto determined by municipality borders and previous division into administrative counties (*PPRS*, 1996; *Živanović et al.*, 2010, 154). Grouping of the areas with higher degree of functional connectedness is derived through planed regions, and geographic space of Eastern Serbia is covered by planed regions of Timočka Krajina (territories of Zaječar and Bor counties), Podunavlje and Braničevo (territories of the so named counties), Ponišavlje and Toplica (territories of Nišava, Toplica and Pirot administrative counties). According to the new spatial plan from 2010 the concept of functional-economic regions and areas was introduced, and it was based on acknowledgment of existing administrative territorial solutions (*PPRS*, 2010, 55), but the range of functional urban areas (FUA, Serb. FUP) was also defined, through zones of influence and the size of their gravitational field (Figure 7). Basic indicators used were population size, degree of urbanization and daily migration of the population. According to the findings of authors, except for Pirot and Zaječar (as regional centers with FUA which take up only territory of their own municipalities) there is a lack of any other notable functional urban areas in Eastern Serbia (*Šećerov*, 2010, 12).

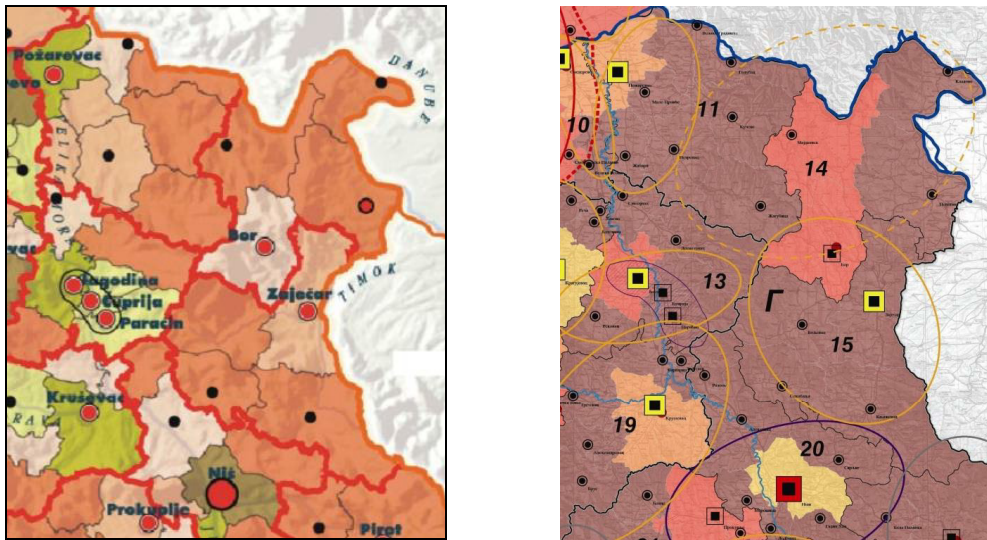

Figure 7. Functional areas defined by SPRS from 1996 and functional urban areas and regional organization of Eastern Serbia according to SPRS from 2010

Source: Spatial Plan of the Republic of Serbia, 1996; PPRS, 2010.

Examining the problem of demographic regionalization and transformation of spatial structure of Republic of Serbia through the formation of poles and axes of development under the influence of economic-geographic, demographic and infrastructural factors, and also keeping in mind the principles of interregional connectedness, as opposed to disconnectedness, Gordana Vojković in her paper named “Population as an Element of Regionalization of Serbia”, points to two possible models of regional organization. In both of the proposed models geographic space of Eastern Serbia is covered by broader

macroregional whole which also contains Southeastern Serbia, while their borders are represented as interregional zones of influence (joining and permeating each other), and therefore aren't strictly determined (*Vojković, 2007, 165*).

That the problem of regional structure and delimitation of Eastern Serbia isn't only of interest to scientific theory is evident by a number of practical solutions, out of which we'll cite an example of formation of a Euroregion "Danube 21" which is a part of European Union project of cross-border cooperation between countries of Central and Eastern Europe. Euroregion "Danube 21" is located in the border area, as the rest of the Euroregions are, of Republic of Serbia, i.e. on the tripoint of Romania, Bulgaria, and Serbia (Figure 8), but the way it was formed, in regard to its territorial extent and structure, unequivocally points to the fact that beside the practical goals, there was a lot of consideration about its ethno-demographic structure and the ethno-geopolitical position. Namely, this Euroregion was formed in 2002 in Vidin out of 21 administrative units (that's how it got its name), and it was divided so that its greater part (about 70%) is located within the territory of Republic of Serbia, encompassing only eight municipalities of Bor and Zaječar counties that contain 284,112 people or roughly 60% of total population (483,000) of this Euroregion. Only 10% of the territory of this Euroregion, and the same percentage of the population, is located in Romania, and about 20% of the territory and 30% of population is located in Bulgaria. In regard to structure of settlements, out of 403 settlements of "Danube 21" Euroregion, 65% belongs to Serbia, 32% to Bulgaria (in frame of eight municipalities), and only 4% of settlements is located in Romania, exclusively in one municipality and six communes (*Knežević, Đurđev, Arsenović, 2014, 71; Bufon, 2011, 159; Tošić, Stojanović, Miletić, 2005, 150*). It is interesting that in these parts of Eastern Serbia, as well as Bulgaria (between the rivers of Danube and Lom) the so called "Romanian question" has been actual for more than 100 years.

Figure 8. Euroregion "Danube 21"

Source: Tošić B., Stojanović B., Miletić R., 2005, 150.

Eastern Serbia as a statistical unit for demographic research

Alongside geographic regionalizations, and characteristic historic-geographic and ethnodemographic areas, of special significance to our research are attempts to define

borders of Eastern Serbia based on branched (primarily demographic) regionalizations, administrative-territorial and statistical divisions.

The most renowned delimitation of areal wholes of Serbia that is based on the principles of demographic regionalization is shown in so called *The Schema of Constant Areas for Demographic Research*, which was created by a group of authors from Center for Demographic Research from at Institute of Social Sciences, Belgrade. At the time it was created (1960's), it was the result of territorial division which was done mostly with practical purpose in regard to demographic research. Although there was a long tradition of noting and gathering statistical data, for the larger part of Serbia, the often changing administrative territorial divisions and growing regional differences in population development, had made it impossible to use these data to the fullest extent, and the only solution was to make a new division independent of administrative one which would be used for representation of statistical data. This called for the establishment of specified constant areas for gathering and publishing of statistical data for demographic research (Vojković, 2007, 74). As a part of statistic-demographic division of Serbia which was represented with the schema of constant areas, the territory of Serbia was divided into 30 primary and 7 secondary areas, from which one of the secondary ones represents Eastern Serbia, which is composed out of 4 primary areas (Group of authors, 1963, 33). In comparison with regional-geographic approaches, according to The Schema of Constant Areas for Demographic Research Eastern Serbia encompasses territories of Jagodna and Rekovac (in area of Pomoravlje), which do not belong to Eastern Serbia in any proposed geographic regionalization. On the other hand, outside the defined area are the city of Niš and municipalities of Čičevac, Aleksinac, Ražanj, Svrlijg and Sokobanja (Figure 9).

Area of **Мlava** which (8 municipalities): Veliko Gradište, Golubac, Žabari, Žagubica, Kučevo, Malo Crniće, Požarevac and Petrovac;

Area of **Krajina** which (3 municipalities): Kladovo, Majdanpek and Negotin;

Area of **Timok** (4 municipalities): Bor, Boljevac, Zaječar and Knjaževac;

Area of **Pomoravlje** (6 municipalities): Despotovac, Paraćin, Čuprija, Svilajnac, Jagodina and Rekovac.

Figure 9. Eastern Serbia according to The Schema of Constant Areas for Demographic Research (Mlava, Krajina, Timok, Pomoravlje)

According to the current administrative territorial division of Republic of Serbia (in accordance with the “Executive Order on Nomenclature of Statistical Territorial Units”- “Službeni Glasnik RS” num. 109/09 and 46/10“), the area of Eastern Serbia isn’t separated as an individual statistical unit, but it’s geographically mostly part of a considerably larger statistical region named “South and Eastern Serbia”. This region consists of nine districts including Bor, Braničevo and Zaječar districts which are equivalent to the counties of previous territorial organization of Serbia from 1991. The only structural change is related to the simple separation of municipality of Kostolac from the previous municipality of Požarevac.

In demographic research of Easter Serbia, for quite some time now, there has been a problem in defining spatial extent as in domestic as well as in foreign literature. In papers “Birth Control and Depopulation Phenomena in Eastern Serbia” and “Population and Migrations in Eastern Serbia” (Vesić, 1966 and 1978) presented the results of his research within physical geographic boundaries of Eastern Serbia, defined by Milovan V. Radovanović, but he extended them to the southeastern side to Upper Nišava Valley, encompassing the territories of municipalities of Bela Palanka and Pirot. As the opposite of this, fertility analysis of population of Eastern Serbia, which is presented in “Cohort Approach to Transition of Fertility of Eastern Serbia” (Radovanović, 2010) magister thesis, is considered within territorial boundaries of Bor and Zaječar counties, i.e. eight municipalities that belong to them. To majority of Romanian authors, who have, from start of the 20th century, been studying Vlachs in Serbia (the so called “Romanian question”), Timočka Krajina and Eastern Serbia are territorially synonymous. From previously stated reasons, stated borders of Eastern Serbia, can only be regarded as a spatial basis for demographic research. So is that the spatial extent in PhD thesis named “Historic-Demographic and Ethnodemographic Basis for Population Development of Eastern Serbia” (Knežević, 2013), was set on geographic basis given by Milovan V. Radovanović, which administratively and territorially encompassed territory which today (according to administrative territorial division of Republic of Serbia from 31/02/2002.), with its entire territory encompasses 24 municipalities: Veliko Gradište, Golubac, Žabari, Žagubica, Kučevo, Malo Crniće, Požarevac, Petrovac, Bor, Kladovo, Majdanpek, Negotin, Boljevac, Zaječar, Sokobanja, Knjaževac, Svilajnac, Despotovac, Čuprija, Paraćin, Čičevac, Ražanj, Aleksinac, Svrlijig and city of Niš (Figure 10). The total area of this space is 14,987 km² and it contains 773 settlements, with population of 918,825, according to the census from 2011.

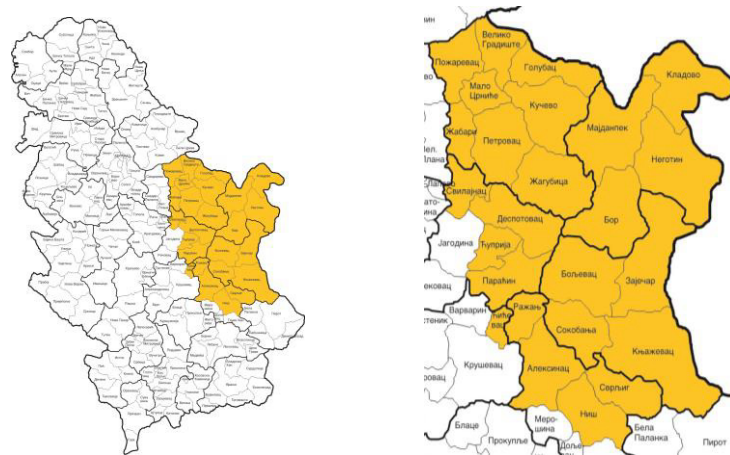

Figure 10. An example of spatial extent of historic-demographic and ethno demographic bases of population development in Eastern Serbia

Source: Knežević A., 2013, 25.

Conclusion

From everything noted we can conclude that the problem of spatial extent in demographic research is connected to the notion of the determinants, where there is no complete agreement among physical, social and regional geographers. The way geographic space has its demographic, ethnic, cultural and economic recipient from whom its special role in political territorial organization stems, it also has... “an objective geographic and historic basis which sublimates connections and functions of given space with historic process, political organization and flows of movement of the human populations, expressing a dialectical relation of physical geographic factors with spatially functioning, historic, demographic and anthropogeographic processes in the broadest sense” (*Radovanović*, 1991, 61). Therefore, classical regional geography views the space of Eastern Serbia as two-part region which consists of Carpathian and Balkan Serbia. Nevertheless, according to the physical geographic homogeneity criteria, the extent of Eastern Serbia defined that way, could not be separated as an integral region, but as a typical geodiverse space, whose diversity is evident in geological as well as in geomorphological, hydrographic, climatological, and biogeographic sense. From economic-geographic perspective, observed arrangement of today’s economic centers and cities, especially in Great Morava Valley and South Morava Valley (Požarevac, Svilajnac, Čuprija, Paraćin, Aleksinac and Niš), potentiates gravitational zone which is mostly directed at population outside traditional regional-geographically limited Eastern Serbia. On the other hand, reducing the territory of Eastern Serbia to only eight municipalities of Bor and Zaječar districts, and border area of Republic of Serbia with Romania and Bulgaria, artificially limits unique historic, anthropogeographic, culturological and demographic specificities of much broader geographic space, while in strictly geographic terms the stated area makes up “Eastern Serbia” of Central Serbia, but not of Republic of Serbia.

Further, the peripheral position of the majority of Eastern Serbia is caused by the fact that centuries-old geo-economic and geopolitical orientation of Serbia was directed towards Central Europe on one side and the Aegean-Constantinoplean direction on the other side. One of the most important factors of isolation, which we consider to have had major consequences with regard to economic-geographic and entire social marginalization of Eastern Serbia in the second half of 20th century, was determined by its position as a border region.

Researching specificities of demographic development of the population of Eastern Serbia represents a complex, multidisciplinary task. In spite of this, as a result of its geographic position, the population of Eastern Serbia during its history was mostly outside of the mainstream modernization and transformation, it faced important demographic and other changes which had, by the end of the 19th century, framed and set the bases for escaping the traditional and embracing the modern phase of demographic development, characteristic for contemporary modern societies. The changes, registered in components of the population dynamic differed in intensity and direction in all parts of this geographic area, and they directly depended on several indirect and direct factors which were the result of very dynamic historical circumstances, but also the specific cultural and civilizational legacy which even today emanates with a series of authentic socio-cultural phenomena. In historic-demographic and ethno-demographic sense, the difficulty of tracking the dynamics of these changes through statistics and arriving at a scientific conclusions differs for every ethnic community of Eastern Serbia, especially for longer time intervals. This is especially the case with Vlachs, who have the propensity to often change their declared ethnic affiliation throughout population censuses and vital statistics forms, thereby masking real ethno-demographic landscape to a significant extent.

Based on the stated considerations we can conclude that the complexity of the *regionalization and defining borders of Eastern Serbia* problem demands a strict separation of this scientific issue from the question of *defining a territorial extent of a demographic research*. Without the intent to propose new examples of regionalization, and without judging the existing approaches of determining borders of Eastern Serbia, we assert that the key role in determining the spatial extent rests on two factors: nature of the research and the accessibility of scientifically usable data. Being mindful of the nature of demographic phenomena and processes, the subject and the defining of the scientific problem for the research, and equally appreciating all stated opinions on the question of spatial determinations in the case of Eastern Serbia, while being aware of the methodological problems of regionalization and regrouping, as well as the adjustment of statistical data, it is preferable that a geographically determined whole be the spatial basis for a demographic research. However, it's understandable that it isn't possible to achieve compatibility of a specific geographic area that is defined by strict physical-geographic objects, with available statistical data which are distributed via administrative territorial units, as well as with the borders that are in historic-demographic, ethno-demographic, anthropogeographic, ethnologic and social-geographic research usually understood as very flexible imaginary lines. For this reason geographically determined borders should be viewed as a variable spatial basis for demographic research, as long as the deviations of demographic indicators are statistically insignificant, i.e. without them affecting the confirmed trends.

References

- Bufon, M. (2011). *"Ne vrag, le sosed bo mejak!"*. Koper, Univerzitetna Založba Annales, 1-281.
- Васовић, М. (1965). Још један покушај географске регионализације СР Србије. *Зборник радова*, св. XII. Београд, ПМФ, Географски завод, стр. 111-128.
- Весић, Ж. М. (1966). *Контрола рађања и појава депопулације у Источној Србији*. Магистарска теза-оригинални рукопис. Пожаревац, стр. 1-93.
- Весић, Ж. М. (1978). *Становништво и миграције у Источној Србији*. Пос. изд. књ. 31. Београд, САНУ, ГИ "Јован Цвијић", стр. 1-153.
- Влаховић, П. (2002). *Србија-земља, народ, живот, обичаји*. Београд, Стручна књига, стр. 1-437.
- Војковић, Г. (2007). *Становништво као елемент регионализације Србије*. Београд, СГД, стр. 1-198.
- Живановић, З. и др. (2010). Типови региона у Србији и њихова територијална неусклађеност. *Гласник Српског географског друштва*, свеска ХС. Бр. 2. Београд, СГД, стр. 151-161.
- Кнежевић, Д. А. (2013). *Историјско-демографске и етнодемографске основе развоја становништва Источне Србије*. Докторска дисертација. Београд, Универзитет у Београду, Географски факултет, 1-277.
- Кнежевић, А., Đurđev, В., Arsenović, D. (2014). The demographic potentials of Euroregion Danube 21 in Serbia- Consequences of biological depopulation and population ageing. *Geographical Research and Cross-Border Cooperation within the Lower Basin of the Danube*, abstract book, The Third Romanian-Bulgarian-Hungarian-Serbian Conference, Srebno jezero, 18-21st September 2014. Novi Sad, Faculty of Sciences, Department of Geography, Tourism and Hotel Management, Belgrade, Faculty of Geography, 1-123.
- Кнежевић, А. (2014). Методолошки проблеми демографске анализе: Усаглашавање података пописне и виталне статистике са административно-територијалним променама (пример Источне Србије). *Демографија*, књига XI. Београд, Географски факултет Универзитета у Београду-Институт за демографију, стр. 53-77.
- Костић, М. (1974). Порекло и композиција становништва у селима Источне Србије - прилог географији становништва СР Србије. *Зборник радова Географског института "Јован Цвијић"*, књ. 25. Београд, САНУ, стр. 85-104.
- Марковић, Ђ. Ј. (1985). Регионални размештај и динамика становништва СР Србије. *Научни преглед 12-13*. Београд, Научно друштво СР Србије, стр. 245-261.
- Марковић, Ђ. Ј., Павловић, А. М. (1995). *Географске регије Југославије (Србија и Црна Гора)*. Београд, Савремена администрација, стр. 1-214.
- Радовановић, М. (1958). Број и пораст становништва Источне Србије од 1834 до 1953 године. *Зборник радова ГИ "Јован Цвијић"*, св. 5. Београд, САНУ, стр. 1-14.
- Радовановић, М. (1985). Просторне детерминанте и фактори демографског развоја у СР Србији. *Научни преглед 12-13*. Београд, Научно друштво СР Србије, стр. 345-359.

- Радовановић, М. (1991). Антропогеографске и демографске основе развоја насељености у Србији. *Зборник радова ГИ "Јован Цвијић"*, књ. 43. Београд, САНУ, стр. 57-91.
- Радовановић, О. (2010). *Кохортни приступ транзицији фертилитета у Источној Србији*. Магистарски рад. Београд, Географски факултет Универзитета у Београду, стр. 1-166.
- Радовановић, С. (2005). Два века пописне статистике у Србији. *Демографија*, књига II. Београд, Географски факултет Универзитета у Београду-Институт за демографију, стр.33-43.
- Сентић, М. (1955). *Проблем рејонирања у регионалним и историјским истраживањима*. Загреб, Југословенско статистичко друштво, III годишњи састанак, стр. 1-16.
- Степић, М. и др. (2010). Источна Србија - Развојне перспективе у контексту савремених географских промена. *Територијални аспекти развоја Србије и суседних земаља-Зборник радова*. Београд, Географски Факултет Универзитета у Београду, стр. 135-141.
- Тошић, Б. и др. (2005). Популационо-функцијски процеси у насељима и центрима: Пример еврорегиона "Дунав за XXI век" у Србији. *Гласник српског географског друштва*, свеска LXXXV-број 1. Београд, СГД, стр. 149-156.
- Тошић, Д. (2012). *Принципи регионализације*. Београд, Универзитет у Београду Географски факултет.
- Шећеров, В. (2012). Улога функционалних урбаних подручја у регионализацији Републике Србије. *Агенда*, Бр. 5. Београд. ПАЛГО центар, стр. 8-14.
- ***(1955). *Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834-1954 године*. Прикази, бр. 13. Београд, Завод за статистику Народне Републике Србије, стр. 1-300.
- ***(1996). *Просторни План Републике Србије*. Београд. Институт за архитектуру и урбанизам Србије.
- ***(2010). *Просторни план Републике Србије 2010-2014-2021*. нацрт, Београд: Министарство животне средине и просторног планирања, Републичка агенција за просторно планирање.

ПРОСТОРНИ ОБУХВАТ У ДЕМОГРАФСКИМ ИСТРАЖИВАЊИМА – ПРИСТУПИ И ПРОБЛЕМИ

АЛЕКСАНДАР КНЕЖЕВИЋ¹, ГОРДАНА ВОЈКОВИЋ¹

¹Универзитет у Београду-Географски факултет, Студентски трг 3/3, Београд, Србија

Сажетак: Један од почетних методолошких проблема демографских истраживања представља дефинисање просторног обухвата који најчешће није подударан са просторним обухватом утврђених административно-територијалних јединица различитих нивоа, а према којима су дистрибуирани употребљиви статистички подаци. Зато је одређивање просторног обухвата демографских истраживања у тесној вези са административно-територијалном поделом истраживаног простора, при чему строго треба уважити чињеницу да диференцијација демографских појава и процеса не може бити једина основа за постављање принципа регионализације. Овај проблем је нарочито заступљен у историјско-демографским анализама географски детерминисаних целина које су у административно-територијалном смислу представљене једном, или већим бројем мањих територијалних јединица, које су у својој прошлости често мењале границе што директно утиче на упоредивост статистичких података, и у значајној мери отежава праћење демографских промена у дужим временским интервалима. Резултат ових напора обично буде компромисно решење које омогућава посматрање динамике промена неке популације уз што мање одступање од дефинисаних граница регионално-географских целина. За то је у овом раду, без доношења било каквих судова у вези принципа регионализације, проблем дефинисања просторног обухвата демографских истраживања сагледан кроз неколико различитих приступа на примеру Источне Србије, као географски детерминисане регије, историјске области, просторно-функционалне целине и као статистичке јединице за демографска истраживања.

Кључне речи: демографска истраживања, просторни обухват, административно-територијална подела, географски детерминизам, статистичка јединица посматрања, Источна Србија.

Увод

Методолошки проблеми дефинисања просторног обухвата демографских истраживања су по својој природи условљени релевантним статистичким подацима. Зато почетни проблем најчешће представља просторно одступање од утврђених административно-територијалних јединица које их сачињавају, а за које су већ успостављени системи прикупљања, обраде и дистрибуције статистичких података. Мада се приликом административно-територијалних подела у начелу води рачуна о деловању привредних и социјалних фактора, односно о функционалној организацији тако издвојених територијалних целина, административне границе у истраживању просторно-демографских, историјско-демографских или етнодемографских процеса, а посебно просторно-функцијских односа и кретања становништва, могу бити препрека јасној научној експликацији, јер се утицаји и раширеност демографских појава одређују арбитрарно према границама административно-територијалних јединица, на пример округа или општина. Идеално би било када би се за сваку просторну целину, регију или регионални систем од истраживачког интереса демографско истраживање могло спровести у оквирима њених дефинисаних граница. У реалности то није увек могуће, јер се границе неке територијалне целине дефинисане географским критеријумима најчешће не поклапају са административним границама, као што ни административно-статистичке поделе, као историјски и друштвено променљива категорија, не прате логику демографских кретања или природних граница неке регије. Проблем је нарочито заступљен у историјско-демографским анализама географских целина које у административно-територијалном смислу могу бити представљене једном, или већим бројем мањих територијалних јединица које су у својој прошлости често мењале границе. Свака административно-територијална промена непосредно утиче на упоредивост статистичких података (који су по правилу увек приказани према важећој подели) што у значајној мери отежава праћење

демографских промена у дужим временским интервалима и изискује велики посао при регруписавању и усаглашавању података. Резултат ових напора обично буде компромисно решење које омогућава посматрање динамике промена неке популације уз што мање одступање од дефинисаних граница географских целина (*Кнежевић*, 2014, 54).

Проблему дефинисања просторног обухвата демографских истраживања се може прићи на више начина, а у зависности од циља и методологије рада. При томе треба имати у виду да је питање територијалног обухвата уско повезано са питањима диференцирања геопростора и делимитације регионалних система, и да се кроз ову проблематику преламају различити приступи у посматрању регија као географски уникалних целина. Да се ради о слојеној проблематици најбоље говори чињеница да се, и поред вишедеценијског интересовања и бројних прилога на тему делимитације територијалних целина (регионалних система), не може говорити о опште прихватљивим, уједначеним и лако применљивим принципима (и критеријумима) у дефинисању територијалних јединица, регија и регионалних система било које врсте (*Војковић*, 2007, 62). Стога, методолошки проблеми просторног обухвата демографских истраживања географски детерминисаних целина захтевају, како истиче М. Радовановић, системски приступ у њиховом разрешавању, јер "...елементи, фактори и детерминанте географског карактера чине релативно аутономан, посебан, просторно-географски комплекс реалног света из кога проистичу одређени фундаментални услови целокупног друштвено-историјског, те и демографског процеса, као и специфичне просторно-демографске структуре које су увек у функцији друштвеног развоја и његових регионално издиференцираних особености" (*Радовановић*, 1985, 345).

Узимајући у обзир да дефинисање граница географских детерминисаних целина дубоко залази у питања регионализације Србије (о принципима регионализације видети више у: *Тошић*, 2012) о чему постоји обимна научна и стручна литература, без упуштања у расправе и доношења било каквих критичких судова, проблем просторног дефинисања демографских истраживања може се сагледати кроз неколико примера различитог територијалног обухвата Источне Србије, а у зависности од њене делимитације: као географски детерминисане регије, као историјске области, као просторно-функционалне целине, или као статистичке јединице за демографска истраживања.

Неколико приступа дефинисању Источне Србије као географске регије

О просторном обухвату Источне Србије не постоје потпуна слагања физичких, друштвених и регионалних географа. Сваки географски систем са својим просторно-демографским структурама садржи већи или мањи број релативних константи, од којих највећу постојаност имају физичко-географске детерминанте, које представљају основу за издвајање тзв. "хомогених рејона" (*Сентић*, 1955, 2; *Радовановић*, 1985, 346). У најширем смислу, класична регионална географија посматра Источну Србију као дводелну регију, која се састоји од Карпатске и Балканске Србије. Међутим, према критеријуму физичко-географске хомогености, овако дефинисан простор Источне Србије не би било могуће издвојити као интегрални регион, већ као типичан геодиверзитетни простор, чија разноврсност је очигледна како у геолошком, тако и у геоморфолошком, хидрографском, климатском и биогеографском смислу. Из економско-географског угла, просторни размештај данашњих привредних центара и градских насеља, нарочито у Великом и Јужном Поморављу, потенцира гравитациону зону која је највећим делом усмерена на становништво ван традиционално регионално географски ограничене Источне Србије.

Са друге стране, свођење територије Источне Србије само на осам општина Борског и Зајечарског округа, односно погранично подручје Републике Србије према Румунији и Бугарској, вештачки ограничава јединствене историјске, антропогеографске, културолошке и демографске специфичности знатно ширег географског простора, док у строго географском смислу наведено подручје чини "Источну Србију" Централне Србије, али не и Републике Србије.

Најстарији принцип регионализације, који је у прошлости обично налазио практичну примену при разграничењу политичко-географских јединица, подразумевао је дефинисање граница одређене регије на основу природних објеката. Зато је у географској литератури проблем разграничења и регионално-географског положаја Источне Србије најчешће разматран на принципима физичко-географске регионализације. Милован В. Радовановић у раду под насловом "Број и пораст становништва Источне Србије од 1834. до 1953. године", јужну, западну и северну границу Источне Србије дефинише физичко-географским, односно хидрографским објектима и наводи да простор Источне Србије својим највећим делом припада сливовима Млаве, Пека, Поречке Реке и Тимока, као и да се "...са севера граничи Дунавом, почев од ушћа Велике Мораве па до ушћа Тимока у Дунав, на тремећи ФНР Југославије, Румуније и Бугарске. Од тог места почиње њена источна граница, која се пружа на југ државном границом према Бугарској, све до изнад села Топлог Дола у Пиротском срезу. Одатле настаје јужна граница која иде реком Темском до њеног ушћа у Нишаву, а затим Нишавом до њеног ушћа у Јужну Мораву обилазећи Ниш са северне стране. Западна граница се пружа Јужном Моравом до њеног саставка са Западном Моравом код Сталаћа, а даље ка Северу Великом Моравом до њеног ушћа у Дунав" (Радовановић, 1958, 3). Површина наведене територије износи 14.354,3 km², а према тада важећој административно-територијалној подели (из 1952. године) у њеним оквирима се налазило укупно 26 срезова (18 срезова у потпуности, док је 8 срезова само периферно припадало својом територијом) са 716 насељених места, од чега 47 градова (Скица 1.).

Скица 1. Источна Србија

Иако је најчешћи приступ географској регионализацији Источне Србије у својој основи израђен на физичко-географским принципима, ипак њене границе нису увек строго детерминисане природним објектима. Једну од детаљнијих физичко-географских регионализација Србије, у духу традиционалне географске школе, предложио је Милорад Васовић у раду под називом "Још један покушај географске регионализације СР Србије", у оквиру кога је у Србији издвојио 6 макрорегиона (Панонски, Субпанонски, Старовлашко-рашку висију, Источну Србију, Југоисточну Србију и Косово са Метохијом) који се састоје од укупно 34 мезорегиона. У овој регионализацији Источна Србија је представљена као посебан макрорегион, који је састављен од четири мезорегионалне целине: 1. Крајина и Кључ; 2. Црноречка мезорегија; 3. Карпатско-балкански планински лук; 4. Перипанонско побрђе и долине (Васовић, 1965, 117). Овако дефинисане границе Источне Србије обухватају највећи део Карпатске и Балканске Србије, али њена регионално-географска структура не подразумева и подручја Стига, Браничева, Великог и Јужног Поморавље и Доњег Понишавља са Нишом (Скица 2.).

Скица 2. Макрорегија Источна Србија

Михајло Костић је предложио модел географске регионализације према популационо-композиционим регијама Источне Србије у раду под називом "Порекло

и композиција становништва у селима Источне Србије", при чему је издвојио Карпатско-крајинску, Бањско-голачку и Сврљишко-заглавско-тимочку регију. Наведене три регије чине Источну Србију која не обухвата Доње Понишавље и Ниш на југу, и Јужно и Велико Поморавље на западу. Северна граница је Дунав али од Голупца, што значи да у оквир Источне Србије нису ушли Велико поморавље, Стиг и Браничево, док југо-источна граница обухвата Горње Понишавље до ушћа Јерме, односно Белу Паланку, Пирот и Димитровград (*Костић.*, 1974, 98) (Скица 3.).

Скица 3. Географска територијализација популационо-композиционих регија Источне Србије

Према регионализацији коју је предложио Јован Марковић у свом раду "Регионални размештај и динамика становништва СР Србије 1961-1981", Источна Србија је одређена као област карпатско-балканске Србије између Поморавља и граница према Румунији и Бугарској, која обухвата углавном сливове Тимока и Нишаве и делове сливова Велике и Јужне Мораве, чија је површина 11.709 km² (од чега 8.454 km² заузима карпатски, а 3.255 km² балкански део регије), и у оквиру које се налази 15 општина са укупно 531 насељем. У карпатском делу Источне Србије се налази 10 општина (Зајечар, Бор, Неготин, Књажевац, Мајданпек, Бољевац, Кучево, Кладово, Голубац и Жагубица) са 306 насеља, а балкански део обухвата 5 општина (Пирот, Бела Паланка, Димитровград, Сврљиг и Сокобања) са 225 насеља (*Марковић*, 1985, 251-252). Према наведеној регионализацији изван Источне Србије су остала подручја Стига и Браничева (као засебна регија са општинама Петровац, Мало Црниће и Велико Градиште), Велико Поморавље (у које су, између осталих, укључене општине Пожаревац, Параћин, Туприја, Деспотовац, Жабари, Тићевац и Свилајнац), као и Ниш, Алексинац и Ражањ који припадају регији Јужна Србија.

Слична регионализација Источне Србије је представљена и у универзитетском уџбенику "Географске регије Југославије", у коме аутори Јован Ђ. Марковић и Мила А. Павловић наводе да се Источна Србија простире "... јужно од Ђердапа до слива Власине и долинских развођа према Великој и Јужној Морави. Обухвата и сливове Млаве и Пека, без њихових делова Стига и Браничева. Овој планинској регији се прикључује наш део Понтског (Влашког) басена. Северну, већу половину, чини *Карпатска Србија* (Скица 4.), а јужни део *Балканска Србија* (Скица 5.). У опсегу ове мезорегије са две субрегије налази се петнаестак микрорегија: Хомоље, Звижд, Пореч, Кључ Ђердап, Црноречки, Сокобањски, Старопланински крај, Сврљиг, Заплање и друге" (*Марковић, Павловић*, 1995, 96).

Скица 4. Карпатска Србија; Скица 5. Балканска Србија

У новије време је присутна тенденција просторног свођења Источне Србије на Тимочку крајину, односно, у географском смислу само на тзв. северо-источну Србију. У раду "Источна Србија - Развојне перспективе у контексту савремених географских промена", проблеми природног потенцијала, географског и геополитичког положаја, регионализације, економских и демографских промена разматрани су у територијалном оквиру Борског и Зајечарског округа, који обухватају осам општина; Бор, Кладово, Мајданпек, Неготин, Бољевац, Зајечар, Књажевац и Сокобања (*Стетић и др.*, 2010).

Источна Србија као историјско-географска јединица у етнолошким истраживањима

Са историјско-географским приступом при одређивању просторног обухвата истраживања становништва Источне Србије сусрећемо се у антропогеографској школи Јована Цвијића, из које је израсла савремена српска етнологија са етнографијом. Тако је за већину историчара и етнолога основу историјско-географске регионализације Србије чинила Цвијићева подела Србије на тзв. "предеоне целине". У етнолошкој литератури се под Источном Србијом најчешће подразумева простор средњевековне Тимочко-браничевске области, који географски обухвата само карпатску (северо-источну) Србију, док у етнографском смислу обухвата област чију ..." границу је представљала линија која се може повући од Честобродице, на западу, преко планине Ртањ до Вратарнице, на истоку" (Влаховић, 2002, 42)..., односно јужну линију Тимочко-браничевске области коју Власи нису прелазили. *Тимочко-браничевске области* или *Области средњевековног тимочко-браничевског становништва* обухватају сливове Млаве, Пека, Поречке реке и Тимока, и налазе се целом својом површином у Источној Србији. Северну границу ове области чини Дунав, а јужну Ртањ. На истоку је граница река Тимок, низводно од Вратарнице, а на западу Јужна и Велика Морава. Састоји се од више предеоних целина, а заједничка им је особина што се све осетно разликују од предела који се налазе западно од Велике Мораве (Скица 6.).

Скица 6. Тимочко-браничевске области

Међутим, ако би, поред антропогеографских одлика и културно-историјског наслеђа становништва, уважили и принципе географске регионализације, онда би простор Источне Србије, поред Тимочко-браничевске области, обухватао и северне делове Шопске области и Поморавља Јужне Мораве, који су повезани са антропогеографског и етнолошког аспекта мањим областима које захватају одређени географски простор у коме су се развијала локална обележја становништва.

Шопске области обухватају релативно широк простор око тремеће Србије, Бивше Југословенске Републике Македоније и Бугарске. Припадају само својим северним делом Источној Србији, и то јужно од линије Ртањ-Вратарница-државна граница до Темске и Нишаве.

Поморавље Јужне Мораве је велика предеона целина која се простире од Прешевског развођа на југу до Варварина на северу, на западу се граничи са источном границом Косовско-метохијских области, а источну границу чини Шопска област. Ова област је подељена на више предеоних целина, од којих неколико припада Источној Србији.

Неколико приступа просторно-функционалној регионализацији Источне Србије

Следећи покушај издвајања Источне Србије као засебне целине је у вези са њеном просторно-функционалном организацијом, која је истовремено требала да буде и основа за њено издвајање као административно-територијалне јединице, а кроз формирање девет тзв. "међуопштинских регионалних заједница" (МРЗ) 1975. године, на територији тадашње СР Србије (без покрајина и Београда). Једна од девет МРЗ се налазила и на територији Источне Србије под називом МРЗ Зајечар, и била је састављена од осам општина (Мајданпек, Бор, Бољевац, Сокобања, Кладово, Неготин, Зајечар и Књажевац). Постоје мишљења да је формирање ових територијалних јединица, "...поред идеолошке улоге имало и економско-географски (регионално-

економски) резон...", нарочито на примеру МРЗ Зајечар која је била "...јасно и вишезначно индивидуалисана целина...", а од које су, према територијалној организацији Србије од 1991. године на 29 округа и Град Београд, настала два "...економско-географски и гравитацијски солидно уобличена округа, Борски и Зајечарски"..., која чине тзв. "праву" Источну Србију (*Стенић и др*, 2010, 135).

Концепт функционалних регија примењен је у Просторном плану Републике Србије из 1996. године, када су дефинисана 34 функционална подручја у Републици. У основи, критеријуми за њихово издвајање били су улога и значај града као центра у мрежи насеља и као центра развоја, али су, *de facto*, донети функционалних веза одређени општинским границама и постојећом поделом на управне округе (*ППРС*, 1996; *Живановић и др.*, 2010, 154). Груписање области које имају већи степен функционалне повезаности изведено је кроз планске регионе, а геопростор источне Србије обухваћен је планским регионима Тимочка Крајина (територије Зајечарског и Борског округа), Подунавље и Браничево (територије истоимених округа), Понишавље и Топлица (територије Нишавског, Топличког и Пиротског управног округа). Новим Просторним планом из 2010. године постављен је концепт функционално-економских региона и области и он се заснивао на уважавању постојећих административно-територијалних решења (*ППРС*, 2010, 55), али је дефинисан и обухват функционалних урбаних подручја (ФУП) кроз зоне утицаја и величину њиховог гравитационог поља. Основни индикатори били су број становника, степен урбаности и дневне миграције становништва (Скица 7). Према налазима аутора, осим Пирота и Зајечара (као регионалних центара са ФУП које обухвата само територију сопствене општине) у источној Србији не постоји друго израженије функционално урбано подручје (*Шећеров*, 2010, 12)

Скица 7: Функционална подручја дефинисана ППРС 1996. године и функционална урбана подручја и регионална организација Источне Србије према ППРС 2010. године

Разматрајући проблем демографске регионализације и трансформацију просторне структуре Републике Србије кроз формирање полова и осовина развоја под утицајем економско-географских, демографских, и инфраструктурних фактора, а имајући у виду принципе интеррегионалног повезивања а не регионалног одвајања, Гордана Војковић у раду под називом "Становништво као елемент регионализације Србије", указује на два могућа модела регионалног организовања. У оба предложена модела географски простор Источне Србије је обухваћен широм макрорегионалног целином у чијем саставу се налази и Југоисточна Србија, при чему су границе представљене као међурегионалне зоне утицаја (спајања и прожимања) па нису ни строго детерминисане (*Војковић*, 2007, 165).

Да проблем регионалне структуре и разграничења Источне Србије не представља само интерес научне теорије показују и бројна практична решења, од којих ћемо навести пример формирања еврорегиона "Дунав 21", који је део пројекта Европске Уније о трансграничној сарадњи држава централне и источне Европе. Еврорегион "Дунав 21" се налази, као и остали еврорегиони, у пограничном подручју Републике Србије, односно на тремеђи Румуније, Бугарске и Србије (Скица 8.), али начин на који је формиран, у смислу његовог територијалног обухвата и структуре, недвосмислено указује на то да се поред остваривања практичних циљева, посебно водило рачуна и о његовој етнодемографској структури, односно етно-геополитичком положају. Наиме, овај еврорегион је формиран 2002. године у Видину од 21 управне јединице (отуда и назив еврорегиона), и подељен је тако да се његов највећи део (око 70%) налази на територији Републике Србије, обухватајући осам општина Борског и Зајечарског округа у којима живи 284.112 становника или близу 60% од укупног

становништва (483.000) овог еврорегиона. Само око 10% територије Еврорегиона, и исто толико становништва се налази у Румунији, а око 20% територије и око 30% становништва се налази у Бугарској. Када је у питању структура по насељима, од укупно 403 насеља еврорегиона "Дунав 21", 65% насеља припада Србији, 32% насеља Бугарској (у оквиру осам општина), а само 3% насеља се налази у Румунији, и то у оквиру једне општине и шест комуна (*Knežević, Đurđev, Arsenović, 2014, 71; Bufon, 2011, 159; Тошић, Стојановић, Милетић, 2005, 150*). Занимљиво је да је у припадајућим деловима Источне Србије, као и Бугарске (између Дунава и Лома) актуелно тзв. "румунско питање" већ преко 100 година.

Скица 8. Еврорегион "Дунав 21"

Источна Србија као статистичка јединица за демографска истраживања

Поред географских регионализација, и карактеристичних историјско-географских и етнографских области, посебан значај за наша истраживања имају покушаји да се границе Источне Србије дефинишу на основу гранских (пре свега демографских) регионализација, административно-територијалних и статистичких подела.

Најпознатије разграничење просторних целина Србије које је засновано на принципима демографске регионализације представљено је у тзв. *Шеми сталних рејона за демографска истраживања*, коју је израдила група аутора Центра за демографска истраживања Института друштвених наука у Београду. У време када је настала, 60-их година XX века, била је резултат рејонирања које је имало претежно практичне циљеве у погледу демографских истраживања. И поред дуге традиције бележења и сакупљања статистичких података за већи део Србије, због честих административно-територијалних промена, у условима великих регионалних разлика у развоју становништва, било је онемогућено потпуно коришћење ових података, а једино решење је било да се, независно од управне поделе, установе територијална подручја по којима би се приказивали статистички подаци. То је наметнуло потребу за успостављањем одређених сталних рејона за прибављање и објављивање статистичких података за демографска истраживања (*Војковић, 2007, 74*). У оквиру статистичко-демографске рејонизације Србије која је представљена шемом сталних рејона, територија Србије је подељена на 30 рејона првог и 7 рејона другог степена, од којих један рејон другог степена представља Источна Србија, која се састоји од 4 рејона првог степена (*Група аутора, 1963, 33*). У поређењу са регионално-географским приступима, према шеми сталних рејона за демографска истраживања Источна Србија обухвата и територије општина Јагодина и Рековац (у рејону Поморавље), које се не налазе у оквирима Источне Србије ни у једном предлогу географске регионализације. Са друге стране, изван дефинисаног рејона остаје Град Ниш и општине Ћићевац, Алексинац, Ражањ, Сврљиг и Сокобања (Скица 9).

Рејон *Млава* који се састоји од 8 општина: Велико Градиште, Голубац, Жабари, Жагубица, Кучево, Мало Црниће, Пожаревац и Петровац;

Рејон *Крајина* који се састоји од 3 општине: Кладово, Мајданпек и Неготин;

Рејон *Тимок* који се састоји од 4 општине: Бор, Бољевац, Зајечар и Књажевац;

Рејон *Поморавље* који се састоји од 6 општина: Деспотовац, Параћин, Туприја, Свилајнац, Јагодина и Рековац.

Скица 9. Источна Србија према шеми сталних рејона за демографска истраживања

Према данас важећој административно-територијалној подели Републике Србије (У складу са Уредбом о номенклатури статистичких територијалних јединица - "Службени гласник РС" бр. 109/09 и 46/10), простор Источне Србије није издвојен као засебна статистичка јединица, већ се, у географском смислу, највећим делом налази у саставу знатно већег статистичког региона под именом "Јужна и Источна Србија". Овај регион је састављен од девет области међу којима су Борска, Браничевска и Зајечарска област које су еквиваленти окрузима из претходне територијалне организације Србије из 1991. године. Једина структурна промена се односи на просто издвајање општине Костолац од некадашње општине Пожаревац.

У демографским истраживањима Источне Србије већ дуго је присутан проблем дефинисања територијалног обухвата, како у домаћој, тако и у иностраној литератури. Миладин Ж. Весић је у својим радовима под називом "Контрола рађања и појава депопулације у Источној Србији" (1966) и "Становништво и миграције у Источној Србији" (1978) представио резултате истраживања у оквиру физичко-географских граница Источне Србије које је дефинисао Милован В. Радовановић, али их је са југо-источне стране проширио и на Горње Понишавље, обухватајући и територије општина Бела Паланка и Пирот. Супротно томе, анализа плодности становништва Источне Србије, која је представљена у магистарској тези под називом "Кохортни приступ транзицији фертилитета у Источној Србији" (Радовановић, 2010) разматрана је у територијалном оквиру Борског и Зајечарског округа, односно осам припадајућих општина. За већину румунских аутора, који се од почетка XX века до данас у својим радовима баве проучавањем влашког становништва у Србији (тзв. "румунским питањем"), Тимочка крајина и Источна Србија у територијалном смислу су синоними. Из претходно наведених разлога, наведене границе Источне Србије можемо посматрати само као просторну основу демографских истраживања. Тако је и просторни обухват у докторској дисертацији под насловом "Историјско-демографске и етнодемографске основе развитка становништва Источне Србије" (Кнежевић, 2013), био заснован на географској основи коју је дао Милован В. Радовановић, а која је у административно-територијалном смислу (према административно-територијалној подели Републике Србије која је важила на дан 31.03.2002. године) обухватила територију која, целом својом површином, заузима 24 општине: Велико Градиште, Голубац, Жабари, Жагубица, Кучево, Мало Црниће, Пожаревац, Петровац, Бор, Кладово, Мајданпек, Неготин, Бољевац, Зајечар, Сокобања, Књажевац, Свилајнац, Деспотовац, Ћуприја, Параћин, Ћићевац, Ражањ, Алексинац, Сврљиг и Град Ниш (Скица 10.). Укупна површина дефинисаног простора износи 14.987km² у чијем саставу се налази 773 насеља, а у којима је према пописним резултатима из 2011. године живело 918.825 становника.

Скица 10. Пример просторног оквира истраживања историјско-демографских и етнодемографских основа развитка становништва Источне Србије

Закључак

Из свега наведеног можемо закључити да је проблем просторног обухвата демографских истраживања у вези са схватањима детерминанти око којих не постоје потпуна слагања физичких, друштвених и регионалних географа. Како географски простор Србије има својства демографског, етничког, културног и економског реципијента из кога је проистекла и његова посебна улога у политичко-територијалној организацији, он такође има и..."своју објективну географску и историјску основу која сублимира везе и функције датог простора са историјским процесом, политичком организацијом и токовима кретања људских популација, изражавајући дијалектичку

повезаност физичко-географских фактора са просторно-функционалним, историјским, демографским и антропогеографским процесима у најширем смислу" (*Радовановић*, 1991, 61). Тако, класична регионална географија посматра простор Источне Србије као дводелну регију која се састоји од Карпатске и Балканске Србије. Међутим, према критеријуму физичко-географске хомогености овако дефинисан простор Источне Србије не би било могуће издвојити као интегрални регион, већ као типичан геодиверзитетни простор, чија разноврсност је очигледна како у геолошком, тако и у геоморфолошком, хидрографском, климатском и биогеографском смислу. Из економско-географског угла, просторни размештај данашњих привредних центара и градских насеља, нарочито у Великом и Јужном Поморављу (Пожаревац, Свилајнац, Ћуприја, Параћин, Алексинац и Ниш), потенцира гравитациону зону која је највећим делом усмерена на становништво ван традиционално регионално географски ограничене Источне Србије. Са друге стране, свођење територије Источне Србије само на осам општина Борског и Зајечарског округа, односно погранично подручје Републике Србије према тремећи са Румунијом и Бугарском, вештачки ограничава јединствене историјске, антропогеографске, културолошке и демографске специфичности знатно ширег географског простора, док у политичко географском и геополитичком смислу наведено подручје чини "Источну Србију" Централне Србије, али не и Републике Србије. Са друге стране, периферни положај највећег дела Источне Србије је проузрокован и чињеницом да је вековна геоекономска и геополитичка оријентација Србије била према Средњој Европи са једне стране, и егејско-цариградском правцу са друге стране. Један од значајних фактора изолације за који сматрамо да је оставио крупне последице са аспекта економско-географске и свеукупне друштвене маргинализације Источне Србије током друге половине XX века је детерминисан њеним пограничним положајом.

Проучавање специфичности демографског развитка становништва Источне Србије представља сложен задатак мултидисциплинарног карактера. Упркос томе што је, захваљујући свом географском положају, становништво Источне Србије током своје историје највећим делом било изван главних токова модернизације и друштвене трансформације, оно је било суочено са важним демографским и другим променама које су већ с краја XIX века формирале оквир и поставиле основе за излазак из традиционалне, и улазак у савремену фазу демографског развитка, карактеристичну за данашња развијена друштва. Промене које су регистроване у компонентама популационе динамике нису биле исте по интензитету и смеру у свим деловима посматране географске области, и директно су зависиле од више непосредних и посредних фактора који су били резултат врло динамичних историјских околности, али и специфичног културно-цивилизацијског наслеђа које се и данас испољава низом аутентичних социо-културних феномена. У историјско-демографском и етнодемографском смислу статистичко праћење динамике ових промена и извођење научних закључака није подједнако лако код свих етничких заједница у Источној Србији, нарочито у дужим временским интервалима. То се нарочито односи на склоност влашког становништва да при пописима становништва и статистици виталних догађаја учестало мења став при декларисању националне припадности и на тај начин у значајној мери маскира праву етнодемографску слику.

На основу изнетих разматрања можемо закључити да сложеност проблема *регионализације и дефинисања граница* Источне Србије намеће потребу за строгим раздвајањем овог научног проблема од питања *дефинисања просторног обухвата демографских истраживања*. Без намере да предлажемо нове примере регионализације, као и да доносимо суд о постојећим приступима одређивања граница Источне Србије, истичемо да при демографским истраживањима кључну улогу за опредељење по питању просторног обухвата имају два фактора: карактер

истраживања, и могућност приступа научно употребљивим статистичким подацима. Имајући у виду природу демографских појава и процеса, предмета и дефинисања научног проблема истраживања, а подједнако уважавајући сва изнета мишљења о просторним одређењима на примеру Источне Србије, уз познавање методолошких проблема рејонирања (регионализације) и прегруписивања и усаглашавања статистичких података, пожељно је да географски детерминисане целине буду просторна основа за демографских истраживања. Међутим, разумљиво је да није могуће остварити подударност одређене географске области која је дефинисана строгим физичко-географским објектима, са расположивом статистичком грађом која је дистрибуирана по административно-територијалним јединицама, као и да се границе у историјско-демографским, етнодемографским, антропогеографским, етнолошким, и друштвено-географским проучавањима обично схватају као врло флексибилне замишљене линије. Зато географски одређене границе треба посматрати као варијабилну просторно основу демографских истраживања, све док су одступања демографских показатеља статистички занемарљива, односно без утицаја на установљене трендове.

Видети литературу на страни 13